

Den historiske Hal Koch

NOGLE SVAR TIL MINE OPPONENTER

AF
JES FABRICIUS MØLLER

Jeg er både de officielle og de uofficielle opponenter taknemmelig for, at de har gjort sig den ulejlighed at læse min afhandling og formulere deres opfattelse af dens værdi for videnskaben. Enhver forfatter er glad for at have læsere og især sådanne, der faktisk forsøger at tage forfatterens anliggende alvorligt. Det betyder ikke, at jeg angler efter klakører. Humanistisk videnskab bedrives i det pointerede synspunkts form og har derfor uenighedens karakter. I diskussionens dynamik afprøves argumentets lødighed. Med tiden forlades mange synspunkter, men det må i den forbindelse erindres, at alle bidragydere til en diskussion tjener til at drive erkendelsen fremad, fordi det lødige bidrag tjener til skærpelse af argumenterne. De følgende svar til mine opponenter er altså at forstå som replikker i en fortsat samtale.

Til Tine Reeh

For at forsvare sin hypotese om, at Hal Koch i virkeligheden mente det samme hele tiden, mener Tine Reeh, at jeg citerer Hal Koch ukritisk. Det er jo en lidt besynderlig beskyldning, eftersom det er en væsentlig pointe i mit arbejde at gå i rette med Hal Kochs egen selvforståelse og den fortælling, som han var med til at etablere om sig selv efter 1945. Hvis man vil dokumentere, hvad Hal Koch mente om tingene på et givet tidspunkt, er der ikke rigtig nogen vej uden om at citere ham for, hvad han har sagt. Eftersom det er en undersøgelse af Hal Koch som *public intellectual*, ligger det i sagens natur, at vægten er lagt på hans offentlige ytringer.

Men det er som om, Reeh hele tiden søger en anden eller mere egentlig Hal Koch, der kun mente, hvad han sagde, når det, han sagde, passer ind i Reehs opfattelse af tingene. Det gælder i høj grad hans Grundtvig-raptus. Selv denne betegnelse for hans optagethed af Grundtvig i årene 1937-1940 anfægter Reeh, endskønt det ligger på den flade hånd, at han vitterligt interesserede sig intenst for Grundtvig i denne periode, hvad hans bibliografi bevidner. Interessen var dyb og pludselig, og selv om han aldrig siden slap Grundtvig, er det helt evident, at den begejstring, hvormed han talte om Grundtvigs aktualitet, svandt allerede i slutningen af 1940. Efter den tid talte han gerne om Grundtvigs historiske betydning og ikke så meget om den aktuelle.

Reeh mener f.eks., at de interviews, som Hal Koch gav i sensommeren 1940, ikke skal tages alvorligt, fordi de blot fungerede som reklame for forelæsningerne om Grundtvig. Dermed skal man så forstå, at han slet ikke mente, hvad han sagde, fordi han bare ville gøre reklame for en forelæsningsrække, som man så må forstå, han heller ikke mente særlig alvorligt, fordi han dér sagde, hvad han til aviserne havde sagt, at han ville sige.

Det, han sagde, var, at der var en inderlig historisk sammenhæng mellem det kristne og det danske, og at ungdommen måtte besinde sig på dette forhold med Grundtvig som forbillede.

Reehs begrundelse for at hævde, at Hal Koch var uoprigtig, da han fremførte synspunktet, er nogle papirer, som findes i hans og hans fars arkiv i Det kongelige Biblioteks håndskriftsamling (kapsel 5).

Det er sandt, at det var Reeh, der oprindeligt gjorde mig opmærksom på dette arkivs eksistens, og det er jeg naturligvis taknemmelig for, og det er en åbenlys fejl, at hun ikke er takket for det i forordet til biografien fra 2009. Vi er alle afhængige af kollegial bistand i vores arbejde, og jeg har tilsvarende haft lejlighed til at gøre Reeh opmærksom på kilder, der ville have været relevante for hendes arbejde.¹ Når jeg ikke gjorde mere ud af papirerne dengang, skyldes det tidsnød. Papirerne er som hovedregel udaterede, og eftersom min hovedpointe med biografien er kronologisk, var det ikke en prioritet at inddrage papirerne som dokumentation.

Det papir, Reeh henviser til, er et maskinskrevet ark med en håndskrevet påtegning „Grundtvigiana“ og en ringbindsperforering og slidmærker, der svarer til tilsvarende papirer i privatarkivet på Rigsarkivet. Optegnelsen er udateret, og den sandsynlige tidsramme er fra 1937, da han første gang eksaminerede i Grundtvig, til 1944, da sjette bind af det af Hal Koch og Georg Christensen redigerede udvalg af Grundtvigs værker udkom. Det er det bind, hvor *Christenhedens Systjerner* i sin form fra 1860 er udgivet i uddrag. Og mon ikke papirerne betegnet ”Grundtvigiana“ er hans noter til udgaven?

Hal Koch kunne ganske rigtigt formulere sig noget mere fripostigt under private former, end en professor i kirkehistorie kunne tillade sig offentligt. Det må indrømmes, at „Vanvid“ er et temmelig stærkt udtryk, om end det falder mere naturligt i en karakteristik af Grundtvig end af så mange andre. Hvis vi imidlertid fastholder, at karakteristikken er fra slutningen af 1930'erne, og at der derfor er en modsætning mellem den og det synspunkt, som Hal Koch gav til kende offentligt, er det stadig lige så meget Reeh, der har forklaringsproblemet. Hvordan forklares modsætningsforholdet mellem den offentlige

¹ Se min opposition til Tine Reeh i *Kirkehistoriske Samlinger* 2013.

tilslutning til Grundtvig og den private afstandtagen? Hvordan forklares det, at Hal Koch stillede sig i spidsen for udgivelsen af ti bind af *N.F.S. Grundtvigs udvalgte Skrifter*, hvis han betragtede dem som „Vanvid“? Forklaringen finder vi hos Hal Koch selv.

I et udateret manuskript, sandsynligvis til et radioforedrag fra december 1941, indledte han med at omtale *Christenhedens Syustjerne* og dens opbygning, og han gav den dette skudsmål: „De kloge Historikere ryster naturligvis paa Hovedet af hele denne Konstruktion – og det med god Ret“. Men derpå fortsatte han med at redegøre for sammenhængen mellem kirkens virke og modersmålet.²

Sjette bind af de udvalgte skrifter blev besørget af Hal Koch selv, og det fremgår klart af forordet, at han som kirkehistoriker ikke kunne bifalde Grundtvigs fremgangsmåde i *Christenhedens Syustjerne*, men at det ikke udelukkede en sympati for det synspunkt, som værket gav udtryk for:

Vekselvirkningen mellem Kristendommen og det Folkelige – det er for Grundtvig Kirkehistoriens Tema, og her staar han paa Linie med al nyere kirkehistorisk Forskning, selv om hans Arbejdsmaade paa mange Maader er forskellig fra Fagvidenskabsmændenes.³

Grundtvig var i *Christenhedens Syustjerne* med andre ord uvidenskabelig, men grundlæggende havde han ifølge Hal Koch ret i, at der var en sammenhæng mellem det kristelige og det folkelige. Det vil sige, at det for Hal Koch var muligt at tage afstand fra Grundtvigs kirkehistoriske metode („Vanvid“) og samtidig fastholde den inderlige sammenhæng mellem det folkelige og det kirkelige. Så kan man bebrejde Hal Koch, at han ikke havde forstået Grundtvig korrekt, men det er ikke historikerens opgave at gå i rette med fortiden. Vi kan blot konstatere, at Hal Koch ikke så noget i *Christenhedens Syustjerne*, der forbød ham at tage værket alvorligt. Noget andet er naturligvis – og det kommer lidt an på dateringen af papiret – at Hal Kochs langsomme opgør med Grundtvig naturligvis kom et sted fra, og hvis der nogensinde bliver lejlighed til at undersøge det nærmere, var det indlysende at begynde her.

Med hensyn til Hal Kochs prædikener bemærkede jeg i sin tid den

² Manuskript med titlen „Kirke og Folk“ i HK's arkiv, RA. Foredrag i radioen 18. december 1941, annonceret i pressen som „Kirken og Folket – Grundtvigs Syn paa Kirke og Folk“, *Lolland-Falsters Stiftstidende* 17. dec. 1941.

³ Hal Koch: „Indledning“, *N.F.S. Grundtvig. Værker i Udvalg*, udgivet ved Georg Christensen og Hal Koch, VI, Kbh. 1944, s. IX.

kontinuitet, der gør sig gældende i dem, og at man kun med lidt god vilje kan spore den grundtvigske påvirkning. Det vil sige, at den iagttagelse understøtter Reehs kontinuitetshypotese. Hun spørger derfor, hvad der er mit belæg for at hævde, at Grundtvig spillede en afgørende rolle for Hal Kochs livsanskuelse? Her kan jeg jo kun vende tilbage til den række af artikler, interviews og foredrag i perioden 1937-40, da han udtalte sig entydigt positivt om Grundtvigs aktuelle betydning – for nu slet ikke at tale om de ti bind udvalgte skrifter.

Det er dog vigtigt at følge Reeh så langt, at vi må formode, at der ikke nødvendigvis var nogen stærk sammenhæng mellem Hal Kochs personlige fromhedsliv og hans rolle i offentligheden. Hal Koch er ofte citeret for, at han ikke havde noget „Innenleben“. Det var uden tvivl koketteri fra hans side. Men det må blive ved konstateringen af, at der er denne forskel hos Hal Koch, med mindre man vil hævde, at der er en egentlig eller essentiel Hal Koch, der kun udtrykte sig fra en prædikestol, mens alle de andre genrer, som han bevægede sig i, må opfattes som underordnede prædikenen og derfor kan ignoreres. Det synes at være den fremgangsmåde, Reeh ønsker at følge.

Når det handler om den teologiske påvirkning af Hal Koch, er det Tine Reehs fortjeneste at have kortlagt den med betydelig større grundighed og teologisk sagkundskab end jeg. Jeg vil blot anføre, at Reeh forlæser sig på min tekst, hvis hun tror, at jeg slutter fra lighed til afhængighed. Når jeg fremhæver lighed mellem to tekster – som f.eks. mellem Diderichsen og Hal Koch – er det for at påpege, at der er en lighed mellem dem. Det er en måde at se på, hvordan linjerne er trukket op i den offentlige debat. Hvem støtter hvem hvornår?⁴ Det skifter, og det betyder ikke, at Hal Koch kunne kategoriseres som tidehvervsmand, blot at han i nogle – afgørende – spørgsmål var enig med tidehvervsfolkene. Han skrev i modsætning til sin kone aldrig i tidsskriftet og kom aldrig til sommermødet, de to kriterier for tilslutning, der traditionelt stilles op.

I nogle tilfælde er der tale om en så direkte verbal overensstemmelse, at afhængighed kan konstateres, som f.eks. da Hal Koch citerede Anders Nørgaards *Protestantismens Grundskade* næsten ordret uden at kreditere Nørgaard (*Sammenfatningen*, s. 38). Jeg har selv i anden sammenhæng drøftet lidt mere principielt, hvor mange kriterier der faktisk skal opfyldes, for at man kan tale om afhængighed eller påvirk-

⁴ Esther Oluffa Pedersen: *Fremkaldte kulturrum. Diskussioner om demokrati og diktatur, humanisme, ansvar og videnskab i tiden omkring anden verdenskrig*, Hans Reitzel, Kbh. 2019. Se især s. 221, note 308.

ning, hvis man vil hævde, at NN har haft indflydelse på X eller Y.⁵ I Hal Kochs tilfælde gør jeg det også eksplicit til min metode kun med sikkerhed at tale om afhængighed, hvis den er erklæret af hovedpersonen selv.

Nu er spørgsmålet om afhængighed jo ikke afgjort med den erkendte afhængighed, der må betragtes som et minimumskriterium. Det er en af kvaliteterne ved Reehs afhandling, at den peger på den tyske Lutherrenæssances mulige betydning for Hal Koch. Den indsigt har jeg taget til mig, men understreger med hjemmel hos Dietz Lange, at Lutherrenæssancen ikke er en entydig størrelse.⁶ Det betvivler Reeh med henvisning til, at der også findes forskellige socialdemokrater. Det er unægtelig rigtigt, og det kunne friste til at stille spørgsmålet, hvorfor Reeh selv ofrer spørgsmålet om Hal Kochs tilknytning til det socialdemokratiske parti så ringe opmærksomhed. Der findes dog stadig en socialdemokratisk partibog. På samme måde findes der også en luthersk „partibog“, og her er det jo fristende at påpege, at alle Hal Kochs mulige påvirkninger med undtagelse af Barth var lutheranere, herunder Grundtvig naturligvis.

Reeh peger selv i sin opposition på, at der ligger noter til læsninger af Althaus, Vogelsang, Loewenich og Holl i den del af Hal Kochs arkiv, der beror i håndskriftsamlingen på KB, og spørger: „Med hvilken begrundelse mener JFM sig berettiget til at fravælge et så omfattende og informativt arkivmateriale?“ Jeg vil skynde mig at sige, at der fra min side er tale om en tilståelsessag. Jeg har som nævnt ikke anvendt de pågældende noter. De ses dog heller ikke at spille nogen central rolle i Reehs afhandling de steder, hvor de pågældende teologer er nævnt. Jeg vil derfor til mit forsvar pege på, at jeg i denne diskussion foruden Reehs egen afhandling læner mig meget stærkt op ad blandt andre Carl Axel Aurelius' og Martin Ravns bidrag til den af bl.a. Tine Reeh selv redigerede antologi om dansk teologi i mellemkrigstiden.⁷

Belært af denne kirkehistoriske forskning skriver jeg derfor i den sammenfattende redegørelse (s. 35): „Selv om der ikke foreligger noget direkte vidnesbyrd om det, er det vanskeligt at forestille sig, at Hal Koch ikke også har modtaget en påvirkning fra den tyske Lutherrenæssance“. Derudover peger jeg på, at en skikkelse som Karl Holl var uomgængelig for en professor i kirkehistorie, der var forpligtet til at

⁵ Jes Fabricius Møller: „Grundtvigs betydning for samfundet“, *Grundtvig Studier* 2015, se især s. 105ff.

⁶ Dietz Lange: „Eine andere Luther-Renaissance“, i N. Slenczka & W. Sparn (red.): *Luthers Erben*, Mohr Siebeck, Tübingen 2005.

⁷ R. Markussen, T. Reeh & I. Willert (red.): *Dansk kirke og kultur i mellemkrigstiden*, Det teologiske Fakultet, København 2016.

være orienteret om *Stand der Forschung*. Så må jeg jo blot takke Reeh for nu at pege på kildemateriale, der underbygger den konklusion.

Min afhandling står og falder imidlertid ikke med dette punkt. Reeh forholder sig ikke til hovedkonklusionen i den sammenfattende redegørelse, som ikke er *biografisk*, men *historiografisk*. I en omhyggelig gennemgang af litteraturen om Hal Koch viser jeg, hvordan billedet af ham langsomt forandredes efter hans død, og f.eks. hvordan hans uenighed med Alf Ross først blev stiliseret af Henning Fønsmark. Jeg viser også, hvordan Reeh skriver sig ind i en teologihistorisk fortolkningsstradition. Jeg finder, at denne historiografiske gennemgang har manglet – også hos Reeh selv – og at den tjener til nødvendig afklaring af forudsætningerne for de positioner, som vi hver især indtager i synet på Hal Kochs liv, virke og betydning.

Jeg søger at vise, hvorledes Hal Koch som skikkelse er blevet instrumentaliseret politisk i den sene efterkrigstids historieskrivning. Det er en af mine pointer, at hans grundtvigske raptus og hans socialdemokratiske engagement i eftermælet er blevet amalgameret, en harmonisering, der ikke kan finde hjemmel i biografien. Og her vil jeg igen pege på en enighed mellem Reeh og mig, som Reeh overser, nemlig at det er en hovedpointe for mig, at Hal Koch i sin demokratitænkning *ikke* var påvirket af Grundtvig. Forskellen består i, at Reeh mener, at Hal Koch aldrig var påvirket af Grundtvig, mens jeg mener, at påvirkningen dog kan konstateres i nogle ganske få år. Der var netop tale om et forbigående engagement, en raptus, og det ophørte, inden han begyndte at interessere sig for demokratiet som fænomen. Men i offentligheden blev Hal Koch husket som den grundtvigske socialdemokrat, hvad han altså aldrig nogensinde var. Det er i hvert fald, hvad indtil videre to disputatser hævder.

Til Ole Vind

Ole Vind tager fat i det centrale spørgsmål om den indre spænding i Hal Kochs liv og peger på, at jeg forsømmer det teologiske i biografien fra 2009. Siden dengang er Tine Reehs disputats om teologen Hal Koch udkommet, og derfor er arbejdet jo gjort, kunne man sige, selv om det naturligvis ikke fritager mig fra at tage stilling til det teologiske. Med hensyn til inspirationen fra Grønbech må jeg lægge mig fladt ned og tilstå, at det er et spor, jeg ikke har forfulgt. Som det fremlægges her, giver det god mening at pege på forbindelsen til Grønbech, og det kunne jo også give anledning til en diskussion mellem Ole Vind og Tine Reeh, der også berører forholdet til Grønbech flere steder, men hele tiden ser Luther i baggrunden som den egentlige inspiration. Ikke at jeg ønsker at melde hus forbi, men det kunne faktisk være

rigtig interessant at se en diskussion mellem Vind og Reeh om dette emne.

Vind peger med rette på, at der er en modsætning mellem humanisme og kristendom. Den er i 1900-tallet især understreget af Tidehvervsbevægelsen, og Hal Koch var inspireret af den samme teologi. Men Hal Koch blev som omtalt aldrig tidehvervsmand i den forstand, at han købte hele pakken – for så vidt Tidehverv er en pakkeløsning.

Nu kommer det an på, hvordan man identificerer en splittelse hos Hal Koch. Nogle trækker hans personlige krise i midten af 1950'erne frem som dokumentation (se nedenfor). Hvis man ser på hans skrifter, er de præget af en stærk bevidsthed om forskellen mellem humanisme og kristendom. Men det er ikke en forskel, der ytrede sig som kognitiv dissonans, dobbelt bogholderi i det åndelige regnskab eller selvmodsigelser. Han var en sammensat personlighed og bar modsætningen uden på tøjet, om man så må sige, lagde det åbent frem, at (vest)europæisk civilisation havde to historiske kilder: Athen og Jerusalem. Han havde gennem hele sit forfatterskab bekendt sin åndelige gæld til begge. I Kochs disputats er det en hovedpointe, at der hos Origenes skete en amalgameringsproces. Så kan man mene, at det burde være udtryk for en indre spænding, men der er ikke meget hos Hal Koch, der tyder på, at han opfattede det således. Man kan også mene, at det burde han have gjort, men det er en anden sag.

Til Rasmus Mariager og Uffe Østergård

Mariager og Østergård (M&Ø) mener i deres forenede opposition, at jeg skriver for godt til mit eget videnskabelige bedste. Det er en ros, som jeg nødig tager til mig, og dog en karakteristik, jeg ikke vil afvise ganske, for det er jo set før, at ferme skribenter under anvendelse af en tilstrækkelig bred pensel kan male hen over sprækkerne i argumentationen. Jeg vil dog tillade mig at bemærke, at hvis det kan konstateres som generel lovmæssighed, at afhandlinger tager skade på deres videnskabelighed af at være velskrevne, falder anklagen direkte tilbage på M&Ø selv.

Med hensyn til Hal Kochs betydning som kirkehistoriker kan jeg kun tilslutte mig M&Ø's vurdering, der med substans understøtter nogle af mine egne mere flygtige betragtninger. At Hal Koch nærede respekt for Oskar Andersens kirkehistoriske produktion, er rigtigt. Det fremgår af hans nekrolog i *Københavns Universitets Årbog* for 1960, hvor Hal Koch også selv kommer ind på værdien af Oskar Andersens forelæsninger. Han var ikke entydigt begejstret for dem, må man sige. Derimod skal det fremhæves, at Hal Kochs egen indsats som universitetslærer var af overordentlig stor betydning for den kirkehistoriske forskning i Danmark, ikke mindst fordi han i modsætning til de di-

stante professortyper blandt forgængerne i kraft af Institut for Kirkehistorie opbyggede et miljø, der tiltrak og formede unge forskertalenter, hvoraf flere selv endte som professorer.

Når det handler om årsagssammenhængen mellem teologi og politik og særligt mellem Luther og velfærdsstaten, er det jo evident, at de skandinaviske velfærdsstater har det til fælles, at de indtil for nylig var præget af en udpræget konfessionel homogenitet. Når Hal Koch tilsluttede sig en socialdemokratisk socialpolitik, kan det derfor ikke udelukkes, at der er en sammenhæng. Men man må igen blot konstatere, at de jo *alle sammen var lutheranere*, også velfærdsstatens mange modstandere.

Når man spørger Hal Koch selv, var det hans opfattelse, at der ikke var noget teologisk argument for velfærdsstaten. I modsætning til mange fremtrædende socialdemokrater tog Hal Koch ikke Grundtvig til indtægt for sine fordelingspolitiske synspunkter. Det hænger antagelig sammen med, at han havde læst Grundtvig og vidste, at Grundtvig ikke gik ind for offentlig forsøgelse, tværtimod. At Hal Koch kunne prædike evangelium om søndagen og diskutere boligpolitik om mandagen, kan – jf. Ole Vind – fortolkes som en splittelse i ham. Jeg vil dog snarere se det som en personlig sekularisering, en praktiseret udgave af det, som i samtiden blev benævnt to-regimentelæren. Man kan altså godt hævde, at lutheranismen skabte forudsætningerne for sin egen sekularisering og dermed for velfærdsstaten, men som sagt betød denne adskillelse af evangelium og politik for Hal Koch selv, at der netop ingen årsagssammenhæng er.

M&Ø spørger, hvordan jeg forholder mig til den store diskussion om samlingspolitikken under krigen. Det er et vanskeligt spørgsmål, der inddrager en hel række dagsordener, som ikke nødvendigvis er sagen vedkommende. I udgangspunktet betegner begrebet den parlamentariske samling bag regeringsdannelserne 1940-43. Denne samling dannede også grundlaget for Hal Kochs erfaring med dansk landspolitik, og med fare for at ignorere en række interessante diskussioner har jeg fastholdt denne grundbetydning i min behandling af spørgsmålet. Den linje er imidlertid ikke uden interesse for den, der søger svar på M&Ø's spørgsmål. Hal Koch var måske ikke den første til at identificere konfliktpotentialer i denne samling, men man må give ham, at han allerede meget tidligt under besættelsen gav offentligt til kende, at samlingspolitikken havde en pris, og at han håbede, at de deltagende partier ville stå inde for den politik, der var en funktion af samlingspolitikken, og billedligt talt deles om regningen, når tiden kom. Dette håb var som bekendt forfængeligt. Hal Kochs stærke reaktion mod retsopgøret kan – og bør måske – tolkes psykologisk. Han havde sat hele sin personlige integritet ind på at understøtte samlings-

politikken under krigen. Det var ikke let for ham, hvad nogle af de private optegnelser bevidner. Men han stod inde for sine synspunkter efter den 4. maj, idet han støttede Scavenius, da de fleste andre udstødte ham, og han anklagede politikerne for at være løbet fra synspunkter og løfter, de havde repræsenteret mindre end to år tidligere. På den måde kan man sige, at Hal Koch var med til at grundlægge det, som siden er blevet kaldt opgøret med konsensusfortolkningen af besættelsestidens historie. Her er det nødvendigt at adskille konsensustolkningen fra tilslutning til samlingspolitikken. Fra og med 1945 har tilhængerne af samlingspolitikken forsøgt at gøre så meget som muligt brug af den politiske legitimitet, som modstandsbevægelsen havde oparbejdet i krigens sidste år. Denne fristelse faldt Hal Koch aldrig for.

Han tilsluttede sig de beslutninger, som samlingsregeringerne havde truffet, men han bidrog aldrig til harmoniseringen mellem den aktive modstand og den politiske forhandlingspolitik, der fra 1945 blev den bærende fortælling for befrielsesregeringen. Han identificerede dem tidligt som væsensforskellige, og selv om han f.eks. privat i et brev til Kaj Munk kunne udtrykke beundring for brevets modtager, valgte han konsekvent den politiske løsning, og derfor var hans rolle også så godt som udspillet, da samlingsregeringen ophørte med at fungere. Det indså han selv og beskrev det med, hvad man vel kan kalde visionær uklarhed, i pamfletten *Vandene skilles* fra august 1943. Jeg mener også, at det er værd at bemærke, at han fortsat blev beundret af de unge modstandsfolk på Nordisk Kollegium, hvor han var efor, og at modstandsbevægelsen opstillede beskyttelsesvagter for ham. Det vil altså sige, at man ikke med Hal Koch som eksempel kan udpege et udpræget modsætningsforhold mellem ham som repræsentant for samlingspolitikken og modstanden i samtiden. Det kom først med de sildigfødte andelshavere i diskussionen. Hvis M&Ø vil tvinge mig til at bekende kulør, ville jeg forsøge mig med at kalde min forståelse en neo-konsensusfortolkning. Det bygger på den iagttagelse, at der trods indbyrdes forskelligheder og uenigheder var mange berøringsflader og gensidig afhængighed mellem forhandlingssynspunktet og modstandssynspunktet. Det kom f.eks. til udtryk i den ofte oversete sammenhæng mellem muligheden for evakuering af skandinaviske KZ-fanger og forhandlingerne om hjælpen til tyske flygtninge i de tidlige måneder af 1945.⁸

Resignationen i 1943 blev transformeret til vrede, da det gik op for Hal Koch, at de politikere, som han havde stolet på og for nogles ved-

⁸ Se Matthias Schultheiss: „„Ob man an die kleinen Kinder gedacht hat ...?“ Die Verhandlungen über medizinische Hilfe für deutsche Flüchtlinge in Dänemark am Ende des Zweiten Weltkriegs.“ *Nordeuropa-Forum. Zeitschrift für Kulturstudien*, 2009/2.

kommende også beundret, løb så stærkt, som de overhovedet kunne, fra de løfter, han mente de havde givet. Det gengav ham røsten i offentligheden i 1945. Ikke at han var blevet glemt eller overhørt i mellemtiden, men han genfandt sit arkimediske punkt i den offentlige debat, og han brugte sine erfaringer fra samlingspolitikken 1940-43 til at identificere ikke enighed, men netop respekten for mindretalssynspunktet som et politisk ideal. Hans erfaring fra samlingspolitikken var jo ikke en oplevelse af forskelsløs og fordragelig konsensus, men af uenighed og konflikt inden for rammerne af den parlamentariske og – ville han antagelig selv sige – ansvarlige samling.

Så kommer vi tilbage til M&Ø's spørgsmål om, hvordan man skal tolke Hal Kochs depression i 1950'erne.

Til forklaring af krisen foreslår M&Ø i forlængelse af Reehs fortolkning, at Hal Koch aldrig var grundtvigianer, men at han „havde brug for Grundtvig i sine bestræbelser på at skabe den nationale samling“, og at hans depression var „den gæld, der skulle betales for at gå på kompromis med sin teologi under besættelsen“. Hvis man antager, at Hal Koch i 1940 havde instrumentaliseret Grundtvig så kraftigt, kræver det, at man ser bort fra begivenhedernes rækkefølge. Han blev først inddraget i politik, efter at han var blevet berømt på sine forelæsninger. Man kan stadig godt fastholde som teoretisk mulighed, at han slog sig op i offentligheden på forelæsningerne om Grundtvig med den fordækte motivation at gøre politisk eller organisatorisk karriere. Jeg fremhæver netop, at han blev valgt som formand for repræsentantskabet for Dansk Ungdomssamvirke, fordi han repræsenterede en bred upolitisk grundtvigianisme. Men intet tyder for det første på, at han søgte tillidsposter, og for det andet indledte han sin karriere som formand ved at forsøge at ødelægge det for sig selv. Det tyder ikke på noget særlig gustent overlæg. Hvis man skal tale om en gæld, der skulle indløses efter krigen, er det mest nærliggende at pege på, at denne indløsning fandt sted under retsopgøret for Hal Kochs vedkommende. Som ovenfor beskrevet kan hans engagement i den offentlige debat i befrielsessommeren fortolkes som resultat af en personlig oplevelse af svigt. Han forsøgte at holde politikerne fast på deres ansvar. Hvis vi skal blive i metaforen, var Hal Koch i 1945 som en pantefoged, der bankede på politikernes dør for at inddrive den moralske gæld, de havde oparbejdet.

Jeg tror, at krisen 1955-56 allerede er forklaret af Poul Nyboe Andersen. Hal Koch var ganske enkelt slidt og overanstrengt. Inden for kort tid var tre af hans professorkolleger døde. Han havde længe måttet varetage den sygemeldte Jens Nørregaards pligter og måtte påtage sig opgaven som dekan samtidig med forstandergerningen. Knud Geddes død i 1954 havde ramt ham personligt påfaldende hårdt. Kro-

gerup havde ifølge Nyboe Andersen i almindelighed bragt ham „skuffelser og vanskeligheder“.⁹ Og så kan man inddrage familien i regnskabet, for så vidt det lader sig dokumentere, hvad det næsten ikke gør, medmindre man gør brug af sene mundtlige beretninger.¹⁰ Kun ganske få breve mellem ægtefællerne er bevaret. Man kan konstatere, at de i længere tid havde levet adskilt. Det havde sine praktiske grunde, og intet tyder på et egentligt brud. De få vidnesbyrd tyder tværtimod på en fortsat og også gensidig hengivenhed. Noget andet er, at besættelsestidens højspændte konflikter i almindelighed havde præget og slidt på alle aktører. Det satte sig i kødet, som man siger, og har naturligvis haft psykologiske konsekvenser, som måtte vise sig med tiden. Man kan naturligvis ikke udelukke, at en gæld af denne karakter forfaldt på netop dette tidspunkt for Hal Kochs vedkommende, men den ville i givet fald høre til hovedstolen af almindelig stress og slitage.

Ideologisk var der imidlertid et regnskab at aflægge. For intellektuelle som Arne Sørensen, Ole Wivel, K.E. Løgstrup og Hal Koch betød det et mere eller mindre bevidst opgør med verdensanskuelser, som de havde repræsenteret i slutningen af 1930'erne, og som ikke svarede til de idealer, der blev gjort gældende efter 1945. Arne Sørensen var antagelig den af de fire, der tog dette opgør mest åbent.¹¹ Wivels selvopgør eller mangel på samme har været genstand for en meget oplyst offentlig meningsudveksling.¹² Løgstrups forhold til Heidegger og nazismen har jeg givet mit bud på.¹³ Jeg mener, at Hal Koch hører til samme kategori, idet han efter krigen tydeligt benægtede at have talt i stærkt nationale toner i 1940. Selv anlagde han den kontinuitets-tolkning af sit eget liv og virke, som har været dominerende indtil nu. Jeg har derimod forsøgt at gøre det synspunkt gældende, at Hal Koch mente noget forskelligt på forskellige tidspunkter af sit liv, og at konstateringen af denne udvikling er væsentlig for vores forståelse af Hal Kochs liv, virke og betydning.

⁹ Poul Nyboe Andersen: *Hal Koch og Krogerup Højskole*, Odense 1993, s. 213.

¹⁰ Se Birgitte Possing: *Ind i biografien*, Gyldendal, Kbh. 2015, s. 208-209.

¹¹ Henrik Lundbak: *Staten stærk og folket frit*, Museum Tusulanum, Kbh. 2001.

¹² Senest med Per Øhrgaards fortjenstfulde udgivelse af brevvekslingen mellem Wivel og Havsteen-Mikkelsen, *Det ville være borgerkrig, om vi to blev sat op mod hinanden*, Gyldendal, Kbh. 2018.

¹³ Jes Fabricius Møller: ”Afgørelsen og beregningen: Løgstrup og Hal Kochs brevveksling genlæst“, i David Bugge & Michael Schelde (red.): *Livtag med Løgstrup og Grundtvig*, Klim, Aarhus 2017.